

**ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOV DİLİNİN KOMPONENTLƏRİ,
BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ****Ş.ABASOVA**

Doğma ana dilinin, vətən və təbiətin, bu sıradan söz sənətinin gözəlliyini duymaq, qədrini bilmək bacarığı, fərdi və nisbi xarakter daşısa da, hər bir insanın estetik mədəniyyətinin, estetik tərbiyəsinin ilk əlaməti, əsas göstəricisidir. Bu faktı bir çox cəhətdən təsdiq edən XX əsr, zəngin uğurları, bənzərsiz nailiyyətləri, ədəbi-bədii, etik-estetik məhsulları ilə gələcək əsrlərə gözəl nümunə ola bilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu əsər xalqa, millətə azadlıq, istiqlaliyyət, demokratiya və müstəqillik məfkurəsi aşıladi, əsrin salnaməsini bəzəyən C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq kimi ölməz sənətkarlar, əvəzolunmaz şəxsiyyətlər bəxş etdi. Bir sıra ciddi uğurları ilə Şərqi mədəniyyətinin forma və məzmununda intibah yaratdı, ədəbi-bədii döyüşlərin xarakterinə, funksiyasına yeni məzmun gətirdi, Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin qorunması, təmizlənməsi və inkişafı uğrunda aparılan məfkurə döyüşlərinin sistemini, istiqamətini və prinsiplərini müəyyənləşdirdi. XX əsrin bu və bu tipli digər tələb və ehtiyaclarının ödənilməsi uğrunda aparılan, məqsədyönlü mübarizələrin önündə gedənlərdən biri böyük vətəndaş, qüdrətli yaradıcı şəxsiyyət Üzeyir bəy Hacıbəyov idi. O, özünə qədər nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqi olmayan, ən yaxşı halda arzu edilən opera sənətinin, musiqili komediya janrının əsasını qoydu. Yeni lüğət, tərcümə ədəbiyyatının ilk nümunələrini yaratmaqla bu yaradıcılıq sahələrinin gələcək inkişaf perspektivləri üçün zəmin hazırladı, uğurlu yollar açdı, publisistikanın bir sıra yeni janrlarını kəşf etdi, ən əsası da Azərbaycan dilinin qorunması, zənginləşməsi uğrunda gedən ədəbi-bədii döyüşlərə rəhbərlik etdi, bu döyüşlərin «sərkərdələrindən» biri oldu. Bu dilin sabahı uğrunda var qüvvəsi ilə çalışdı. Azərbaycan dilinin hər şeyə qadir qüdrətini, böyük kəşflər, xariqələr yarada bilmək gücünü nümayiş etdirən ölməz sənət əsərini yaratdı, xalqın, millətin adını əbədiləşdirən elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii əsərləri ilə Azərbaycan dilinin qorunması, saflığı uğrunda aparılan filoloji döyüşlərin əbədi və əzəli olduğu faktını gələcək nəsillərə və əsrlərə ötürdü.

Ü.Hacıbəyovun ədəbi-bədii irsi ilk baxışda zəngin sənət nümunələri toplusu kimi nəzərə çarpır. Əslində isə bu irs Azərbaycan xalqının milli sərvəti, qürur hissi, xarakter göstəricisi, gələcək nəsillərə əmanəti, tövsiyəsi və vəsiyyətidir.

Üzeyir Hacıbəyov professional dilçi alim, dil tədqiqatçısı kimi yox, həmişə qüdrətli bəstəkar, jurnalist, böyük yazıçı kimi tanınır. Əslində

isə onun bütün ədəbi irsi; həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik baxımından, tarixilik və müasirlik kontekstində araşdırma, tədqiqat mənbəyidir. Yalnız ölməz komediyaları, alovlu publisistikasına əsasən demək olar ki, bu gözəl sənət nümunələri, «Səhnə möcüzələri» zəngin dil faktıdır. Bu faktı açmaq, izah və şərh etmək müasir dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elminin borcudur. Bir də ona görə ki, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir kimi sələfləri dahi klassiklər sayılsa da bütün gələcək əsrlər və nəsillər üçün həmişə nümunə və müasirdirlər. Odur ki, Ü.Hacıbəyovun dili, dilçilik görüşlərini, qələmə aldığı mövzuların müasirliyindən, yazıldığı tarixi şəraitin tələb və ehtiyaclarından başqa, onun elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii, şifahi-publisist üslublarında, bu üslubları şərtləndirən bədii təsvir və ifadə vasitələrində axtarmaq lazımdır. Çünki, Ü.Hacıbəyov XX əsr mədəniyyətinin bədii yaradıcılıq-sənətkarlıq məktəbidir. Bu məktəbin ən birinci, ən güclü akkordu, göstəricisi Azərbaycan dilidir. Odur ki, qüdrətli, möhkəm bazisə malik olan bu dil, xalqın-vətənin, millətin qüdrətində, zəngin lüğət tərkibində, söz və ifadələrin məntiqi, qanunauyğun sıralanmasında, səslənmə, deyilmə tərzində, onların daşdığı dəqiq, müstəqim və məcazi mənalarda, hissi-idrakı, lirik-satirik mətləblər ifadə etmək qüdrətində, vəziyyət, hadisə və əhvalat yaratmaq dəqiqliyində real, təbii və konkret faktçılıq bacarığında, təbliğ-təsdii imkanlarında yaşayır.

Bu baxımdan Ü.Hacıbəyov dilinin komponentləri olan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin; təşbeh, mübaliğə, bənzətmə, omonim, sinonim, idiomatik ifadə, atalar sözü, məsəllər və sairənin bədii dilin-üslubun inkişafındakı rolunu, eləcə də bədii kateqoriyaların, milli ruh, milli zövq aşılamaq funksiyasını hər şeydən əvvəl tarixi dil faktı kimi araşdırmaq lazımdır. Ü.Hacıbəyov qələmə aldığı hər bir əsərinin bədii həyat materialına dilçi alim kimi yox, daha çox ustad yazıçı kimi yanaşmışdır. Bununla yanaşı bədii həyat materialına daxil olan adi bir detalın, kiçik bir əşyanın da bədii təcəssümünün yalnız və yalnız dillə mümkün olduğunu, ədəbi dilə dərinədən bələd olmadan yarana bilmədiyini aydın dərk etmiş, istər-istəməz ədəbi-bədii dilin qanunlarına nəinki riayət etmiş, üstəlik ömrü boyu onu qorumuş, kəşiyini çəkmişdir. Ü.Hacıbəyovun dili və dil haqqındakı görüşləri məhz bu faktla bağlıdır.

Ü.Hacıbəyov dilini müxtəlif aspektlərdən, fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik və s. şərh etmək olar. Biz yalnız bədii təsvir vasitələri ilə bağlı bəzi məqamlara toxunacağıq. Məsələn, «Ər və arvad» musiqili komediyasında arvadı Minnət xanımdan ayrılmaq, üzülüşmək istəyən Mərcan bəy fikrinin qəti olduğunu belə bir cümlə ilə ifadə edir: «Başqa əlacım yoxdur, boşamasam çatlaram». Əvvələn «Çatlaram» sözü müstəqim mənada deyil, məcazi mənada işlənmişdir. «Çatlamaq» insana yox, əşyaya məxsus sözdür. Özü də bu bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir. İki sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Cümlələr arasında aydınlaşdırma əlaqəsi vardır.

Birinci cümlədə işlədilən «başqa» sifət-təyin, «Əlacım» isim-mübtədə, «yoxdur» isim-xəbərdir. İkinci cümlədəki «boşamasam» şəxs sonluğu qəbul etmiş (Boşa+ma-sam) fel-xəbər, «çatlaram» nisbət şəkilçisi qəbul etmiş fel-xəbərdir. «Çatlaram» bədii təsvir və ifadə vasitəsidir. Və yaxud «Ağzı bir çuval, boynu şampiyi, başı «kərmək», burnu yerpə-

nəg». Bu, xəbər şəkilçiləri ixtisar edilmiş sadə geniş cümlədir. Burada işlədilən «Çuval», «Şam», «Piy», «Kərmək», «yerpənəg» bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Aid olduğu insanın zahiri görünüşü haqqında təsəvvür yaradır. Eyni zamanda həmin sözlər satirik mahiyyətdə olub bədii gülüş yaratmağa xidmət edir. «Ər və arvad» komediyasında Mərcan bəylə sövdələşən Kərbəlayı Qubadın dilindən belə bir cümlə verilir: «vallah bu saat sənin dərdindən qızmış dəvəyə dönmüşəm, inanmırsan; lok, lok, lok, lok (Arvadın yanından keçəndə xoruz kimi qanad salayır)». Bu, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir. «Dəvə», «Xoruz», «qanad», müqayisə və bənzətmə mənasında işlənən bədii təsvir və ifadə vasitəsidir. Heyvana xas olan əlamətləri: «lok», «qanad sallamaq», «insana köçürməklə və yaxud bənzətməklə obrazın (zahiri, həm də mənəvi) xarakteri haqda müəyyən təsəvvür yaradılır. Qrammatik cəhətinə gəlincə «Vallah» ara sözüdür «bu» zaman zərfi, «saat» isim və sairə. Və yaxud «dönmüşəm» xəbər, «Mən» mübtədə, «Sənin dərdindən» vasitəli tamamlıq, III növ təyini söz birləşməsi, «qızmış dəvəyə» yönlük halında işlədilən vasitəsiz tamamlıq-təyini söz birləşməsidir. «Dəyirman öz işində, baş ağrıdan çax çaxdır» cümləsi atalar sözüdür. İki sadə cümlədən əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlədir. Hər iki sadə cümlənin xəbər şəkilçisi ixtisar edilmişdir. «Dəyirman», «çaxçax» bədii təsvir və ifadə vasitələri funksiyası daşıyır. Burada sözlərin sırası pozulmuşdur. Əslində cümlə belə olmalıdır. «Dəyirman öz işindədir, çaxçax baş ağrıdır». Birinci cümlənin xəbəri «işindədir», mübtədəsi «Dəyirman»; ikinci cümlənin xəbəri «ağrıdır», «iş», «baş», «çaxçax» isim, «öz» sifətdir. «Mənə kələk istəyir gəlsin» cümləsində sözlərin sırası pozulsa da tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlə baş cümlənin fellə ifadə olunan üzvünü tamamladığı üçün («nəyi istəyir?») tamamlıq budaq cümləsidir. Burada «Kələk» sözü bədii təsvir vasitəsi kimi işlədilmişdir. Və yaxud, yenə də həmin komediyada işlədilən «Kimdir bu saat desin, bu oyunu mənim başıma gətirən» cümləsini götürək. Burada da söz sırası pozulmuşdur. «Nəyi desin?» sualına əsasən demək olar ki, tamamlıq budaq cümləsidir. Burada bədii təsvir vasitəsi kimi «Oyunu» sözü işlədilmişdir. Üzeyir Hacıbəyovun digər əsərlərindən də bu tipli cümlələr gətirmək olar. Bütün bunlar ədib-dramaturq tərəfindən şüurlu şəkildə dövrə, zamanın tələblərinə uyğun işlədilən ədəbi-bədii dil nümunələridir. Məsələn, «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyasında Sərvərin dilindən belə bir cümlə işlədilir. «O istəyir ki, bu qohumluqla o kişidən ki, adı Məşədi İbaddır, bir qədər pul yesin». Burada da obrazın tamamlanması xatirinə söz sırası pozulmuşdur. Bununla yanaşı burada iki obrazın fərdi cəhətlərinin bəzi məqamları açıqlanır. Baş cümlənin fellə ifadə olunan xəbərinə verilən suala əsasən («Nəyi istəyir?») demək olar ki, tabeli mürəkkəb cümlədir. «Pul yesin» bədii ifadə vasitəsi kimi işlədilmişdir. Pulu yeməzlər. Bu sözdə məcazlıq vardır. Bu söz Rüstəm bəyin müflisləşmiş vəziyyəti haqda təsəvvür yaratdığı kimi, Məşədi İbadın da maddi təminatına aydınlıq gətirir. Bu cümlədə müflisləşmiş bəylə, imkanlı tacir üzüzə dayanır. Misallardan aydın olduğu kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri kamil dil faktı olsalar da, qeyri-müstəqim amillər kimi aid olduqları bədii kateqoriyaların (obraz, hadisə, əhvalat, vəziyyət və s.) konkret tipini yaratmaqda, fərdi-sosial səciyyənamə verməkdə xüsusi əhəmiyyət

kəsb edir. «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyasında Rüstəm bəyin dilindən belə bir cümlə verilir: «Məşədi İbad, sənin üzünə demirəm, amma sən bunu bil ki, mən sənın qohumluğunu özüm üçün böyük bir fəxr bilirəm». Zahirən gözəl, hörmət əlaməti kimi səslənən bu cümlə, mahiyyət etibarilə saxtakarlıq, sünilik məzmununu daşıyır. Əslində Rüstəm bəy Məşədi İbadla qohumluğundan çox narazıdır, xəcalət çəkir, bir neçə dəfə Gülnazın Məşədi İbadın tayı olmadığını etiraf edib. Ondan asılı olduğu, pul qoparmaq məqsədilə şüurlu şəkildə Məşədi İbada səmi-mi-doğma görünmək istəyir. Başdan ayağa kinayə xarakterində deyilən, cümlədə kinayə tələb olunandan da artıqdır. Rüstəm bəyin danışığındakı satirik ruh, bədii gülüş açıq hiss edilir. Qəzetçi Rza bəyin Rüstəm bəy danışdıqca onun hər sözünə, hər fikrinə müstəqim mənada şərh verməsi bunu bir daha təsdiq edir. Qrammatik cəhətinə gəlincə bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. Və yaxud «Mən özüm «Tarix-Nadir»i yarısnacan oxumuşam...» «...Məşədi İbad isə lap aranqutan...» və digər bu tipli bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə gücləndirilən cümlələr mətnin, bədii həyat materialının kamilliyini göstərməklə yanaşı, Azərbaycan dilinin də misilsiz imkanlarından, qüdrətindən xəbər verir. Bu mənada Ü.Hacıbəyovun əsərlərində bədii ifadə vasitələrinin demək olar ki, bütün növlərinə və tiplərinə rast gəlmək mümkündür. «Arşın mal alan» musiqili komediyasında əksər obrazların dilində omonim, kinayə, məcaz, sinonim və sairə kimi ifadə vasitələri sistemli olmasa da mətləbin tələbinə uyğun mənəni çatdırmaq, fikri dəqiqləşdirmək və obrazlaşdırmaq xatirinə bol-bol işlədilir. «Görünür ki, doğru deyiblər **qəlb qəlbi** istər, xanım» (Əsgər bəy), «Ah necə **könlüm** pərişan olubdur» (Gülçöhrə), «... amma görməyəndə **ürəyim** tələsir ki, bir tez görəsən» (Telli). Bu cümlələrdə formaca müxtəlif olan «qəlb», «könl», «ürək» sözləri daşdıqları mətləbə və aid olduqları sahəyə görə eyniyyət təşkil etsələr də (qrammatik cəhətdən omonim hesab olunurlar) mətn daxili funksiyalarına görə çox incə, dəqiqlik və konkretlik bildirirlər. Belə sərrast təsvir vasitələri ilə obrazların qələbəsinə Ü.Hacıbəyov dilin-sözün-kəlamın vasitəsilə nail ola bilmişdir. Digər bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı belə misalların sayını artırmaq mümkündür. Biz yalnız ustad Üzeyir bəy Hacıbəyovun musiqili komediyalarına müraciət etdik. Özü də ötəri. Ədibin publisistikası belə faktlarla daha zəngindir.

КОМПОНЕНТЫ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ У.ГАДЖИБЕКОВА И СРЕДСТВА ХУДОЖЕСТВЕННО-ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Ш.АБАСОВА

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о компонентах художественного языка У.Гаджибекова. К исследованию привлечены музыкальные комедии У.Гаджибекова «Муж и жена», «Не та, так эта», «Аршын мал алан». Исползованные в этих произведениях автором сравнения, эпитеты, пословицы, омонимы, синонимы и пр. проанализированы в качестве языковых факторов.